

Türkçenin Anlatım Gücü Üzerine Değerlendirmeler

PROF. DR. HAMZA ZÜLFİKAR

Bir ülkenin geri kalmışlığının sebepleri üzerinde birtakım düşünceler ileri sürülürken konuşulan ve yazılan dilin durumu bu sebepler arasına girmez. Konu daha çok ülkedeki eğitim ve iktisadi durum üzerinde yoğunlaşır. Yabancı bilim ve sanat terimlerinin dildeki sıklığı bir sebep olarak gösterilmez, bunların bilgi alışverişini engellemesi üzerinde durulmaz. Dildeki yabancı kelimelerin anlamını öğrenmek için kişinin sarf ettiği çaba düşünülmez. Hiçbir çağrışımı olmayan, yabancı bir kelimenin anlamını kişi öğrense bile kapsamını algılayamaz, hatta bir süre sonra öğrendiği kelimeyi unuttur. Bazen de öğrendiği yabancı kelimeyi ulu orta başka anlamlarda da kullanır. Bu duruma kendi yaşadıklarımızla da tanık olmuşuzdur. Eskiden *tedai* diyorduk. Şimdi *çağrışım* diyoruz. Böylece anlam berraklaşmış, öğrenmek ve öğretmek kolaylaşmıştır.

Bizden öncekilerin çektikleri zorlukları bir an için düşünelim. Onlar *güriültü* yanında *dağdağa*, *şamata*, *velvele* gibi başka kelimeler de öğrendi. Türkçe *güriültü* kelimesini bilen ve dayandığı kavramı kolayca algılayan bir Türk, *dağdağa*, *şamata*, *velvele* kelimelerini öğrenirken kim bilir ne kadar zorlandı.

Tarihî metinlerimizde geçen *gözgü* kelimesi ana dili Türkçe olan bir kişi için öğrenilmesi, telaffuzu, çağrışımı kolay bir kelimedir. O, bunun *göz*, *gözetleme*, *göziükme* ile ilgisini kolayca kurabilmiştir. Ancak *ayna* kelimesiyle karşılaştığında bunun anlamını, kullanımını özel bir çabayla öğrenmiştir. Aslında aynada da “göz” anlamı var ama bu, ana dili Arapça olanlar için bir anlam taşır.

Bir zamanların sosyoloji veya felsefe öğrencisi “Nesnelerin gerçeğine değil, bireyin düşünce ve duygularına dayanan” anlamına gelen *enfüsi* ve gene “Nesneye ilişkin bireyin kişisel görüşünden bağımsız olan” anlamında *afaki* kelimelerini öğrenirken kim bilir ne kadar zorluk çekmiştir. İlki *subjektif* ikincisi *objektif* karşılığı Osmanlı aydınının bunlara bakarak türettiği kelimelerdi. Cumhuriyet döneminde bunlardan ilki *öznel*, ikincisi *nesnel* kelimeleriyle karşılandı. Uma-

rım günümüz sosyoloji ve felsefe öğrencisi *nesnel* ve *öznel* kelimelerinin anlamını kavramıştır. Söz konusu iki kavrama verilen bu adları aynı kuşaktaki insanlar bilmek zorunda kalmıştır. Bugün ise görebildiğim kadarıyla *subjektif* ve *objektif* daha öne çıkmıştır.

Cumhuriyet dönemine gelinceye kadar atalarımızın yabancı kelimelere olan düşkünlüğünü göz önüne aldığımızda geri kalmışlığın, uğranılan felaketlerin sebeplerinden birinin de dil olduğunu söyleyebiliriz. Son yüzyılda trenden otomobile, teknik araç ve gereçlerden, satın alınan silahlara topluca baktığımızda değişen bir durum olmamış, bu kez de Batıdan gelenlerle dil yeniden yabancılaşmaya başlamıştır. Bu gösteriyor ki eski huyumuzdan vazgeçmemişiz.

Bir yandan da dilin özbeöz Türkçe olan kelimelerini tarihe gömmüşüz. Bu durumun farkında olduğumuzu da bize konuyu anlatan *müstehase* terim hatırlatmaktadır. Konu eski dil bilgisi kitaplarında “ölü, fosilleşmiş kelime” anlamında *müstehase* diye adlandırılır. *Divanü Lugati't-Türk*'ten bu yana Türkçe kelimeleri bir bir terk etmiş, çeşitli milletlerin kullandıkları kelime ve terimleri hazırda bulup dilimize katmışız.

388 Türkçenin tanınmasına, kendi imkânlarından yararlanarak çeşitli kavramları karşılmasına ancak Cumhuriyet Döneminde başlanabilmiştir. Cumhuriyet Döneminde başlatılan, 1932-1939 yılları arasında süren Türkçeleştirme atılımı kısa sürmüştür. Ardından bu kez Batı dillerinden gelen kelimeler dile doluşmaya başlamıştır. Türkçe karşılıklar bile giderek Batı dillerinin kelimeleriyle ifade edilmiştir. Bugünlerden *düzenleme* örneğini verelim: *Düzenleme* kelimesi son yıllarda yerini *organizasyon*'a bıraktı. Devlet adamından memura, gazeteciden işçisine herkes *organizasyon* demeye başladı.

Bu durumun farkında olan Türk Dil Kurumu yıllardır Doğu, Batı demeden her yabancı kelimeye bir Türkçe karşılık önerir. Çeşitli yayınlar yapar. *Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu* (2008) bunlardan biridir. Son yıllarda duyulmaya başlanan *ajitasyon* için önerilen *kışkırtma* teriminin gereken ilgiyi toplamasını beklerken aynı kökten *ajite etmek*, *ajitasyon çalışması* gibi kullanımlar doğdu ve yayılmaya başladı.

Yabancı, Türkçe derken kelimelerin kullanım yerleri karıştı. Yabancı kökenli *devre* için *dönem* önerilmiştir. Ancak bu kez *safha*, *dönem*, *devre*, *merhale* kelimeleri birbirinin yerine kullanılmaya başlandı. *Safha*'nın karşılığının *evre*'dir. *Evre*, *merhale* yerine de kullanıldı. Oysa *merhale*'nin karşılığı *aşama*'dır. *safha*, *dönem*, *devre*, *aşama*, *merhale* kelimelerinin nerelerde kullanılacağını, hangisi han-

gisinin karşılığı olduğunu okullarda öğretmedik. Bunların öğretilmesi için özel bir saat ayırmak mümkün olmadı. Bu ihtiyaca dikkat çekmek için bu sayıdan itibaren ele alacağım yazıların sonunda eşleştirme yöntemiyle birkaç yabancı kelimenin Türkçe karşılığını vermeye çalışacağım. Amacım bu karşılıkları gündeme getirmek, okuyucuları Türkçe kelimelere yönlendirmektir.

Arapça kökenli *istinaf* kelimesi uzun zaman haberlerde yer aldı. Bu adla kurulması düşünülen mahkemeler söz konusu olduğunda eski *istinaf* sözü gündeme geldi. Bu eski adın çağımızda bir Türkçe kelimeyle karşılanması kimse- nin aklına gelmiyor. Çok geçmeden bunun sıfatı (*istinafi*) ve zarfı (*istinafen*) da kanunların dilinde yerini alacaktır. Çünkü geçmişte bu tür kelimelerin *kanun*, *kanunî*, *kanunen* örneğinde olduğu gibi üçü birden dile girmiştir.

Dilimizde yabancı kelimeler artarken bir yandan da sözlüklere girebilecek *faturayı birine kesmek*, *yumuşak karın*, *ıslak imza* gibi yeni sözler de ortaya çıktı. Bunların arasında ulu orta *şans* kelimesiyle kullanılan *vereme yakalanma şansı* gibi saçma sözler de var. Ama bunların hiçbiri Türkçenin bağrından çıkıp gelmiş olan *soluğu* (bir yerde) *almak* gibi araya her türlü kelimenin girebileceği anlamlı, sanatlı deyimler değil. *Gözü* (birini) *bir yerden ısırmak* bir başka örnektir. Bunları başka bir dile çevirmek için uzun açıklamalar yapmak gerekir.

İki artı bir veya *üç artı bir* sıfatken ad gibi kullanılmaya başlandı. Bunlar Türkçeye kazandırılmış yeni örneklerdir. *İki artı bir* veya *üç artı bir* ile *iki oda bir salon*, *üç oda bir salon* kastediliyor. *Salon* neyse de *antre'*ye artık *giriş* demeliyiz.

Yeni yeni kurulmakta olan toplu yerleşim yerlerine verilen adlara bakınız, Türkçe bir ad bulamazsınız. Örnek vermek istemiyorum. Bu adların çoğunun ne demek olduğunu da kimse bilmiyor. *Ankara* adının beş altı farklı biçimi var. Çoğu da iş yerlerinin adlarıdır.

Dilde “eskimiş olmadan dolayı dağılmaya yüz tutmak” anlamında *kağşamak* gibi nice fiil kullanılmaya kullanılmaya, kökünden türetmeler yapılmaya yapılmaya tarihe karıştı. Hüseyin Rahmi Gürpınar, Refik Halit Karay, eserlerinde bu kelimeyi kullanıyordu.

Öte yandan halk ağzındaki hafif karşılığı *yüingül* kelimesini yazı diline mal edemedik.

Yetenek yarışması diye televizyonda sunulan gösterilerde bir başarıdan duyulan hayretin seçiciler tarafından *vooo* diye karşılanması, dildeki yabancılaşmayı gösteren bir başka boyuttur. İlginçtir kişinin başarısı *Herif süper!* diye anlatılıyor.

Birkaç ünsüzün kelime başında yığıldığı *antrparantez* kelimesini uzun zamandır duymaz olmuştuk. Sağ olsunlar, onu da yeniden gündeme getirdiler. Demek *antré*'den de *parantez*'den de bu gidişle kurtulmak mümkün olmayacak. *Parantez* noktalama işaretleri içinde *ayraç* ile karşılanmıştır. İki çeşidi bulunan Türkçe *yay ayraç*, *köşeli ayraç* artık yaygınlaşmalıdır. Daha pek çok olumsuz örnek üzerinde durmak mümkündür.

Meslektaşlarımızın bütün bu olumsuz gidişi görmeyip, ortaya çıkan tabloya dikkat etmeyerek Türkçenin gücünden söz etmelerine hayret ediyorum. Sık sık dile getirilen *Türkçenin gücü* sözüyle Türkçenin her türlü kavramı karşılayacak düzeyde olduğu anlatılmaya çalışılır. Bu söz bize güven verir, ruhumuzu okşar. *Türkçenin gücü*, bazı bilim adamlarının makalesinin başlığında, kitabının adında da yer almıştır. Bütün bu yayınları okumuş, bu adla yapılmış konuşmaları dinlemiş bir kişi olarak aşılınmaya çalışılan bu güvende acaba ne kadar gerçekçiyiz? Böyle güven verici sözlerle Türkçeyi güçlü kılabiliriz mi? Bu güçten yararlanabiliyor muyuz? Bakıyorum bu gücü dile getirenler, Türkçenin içine sürüklendiği yabancılaşmadan söz etmiyor. Osmanlı Türkçesinden kalan kelimelere karşı gösterdikleri duyarlılığı, Batı dillerinden gelen kelimelere göstermiyor. Türkçenin gücünü ortaya koyup birtakım türetmeler yoluna gitmeye kimse yanaşmıyor. Türetilenlere dudak bükülüyor. *Flaş disk* için türetilen *bilgitaşır* kelimesini kullanan bir Allah'ın kulu yok. *İleti* kadar anlamlı bir kelimeye karşılık kullanımda olan kelime *mesaj*. Böyle bir ortamda aydınlarımıza bakıyorum. Batı dillerinden gelen kelimeler uluslararası diye savunuluyor, modernleşmenin, çağdaşlaşmanın, küreselleşmenin gereği olarak gösteriliyor. Bu aydınlarla Türkçenin gücü, Türkçenin cevheri açığa çıkarılabilir mi?

Önce Türkçenin gücünün nerede olduğunu bilmemiz gerekir. Hemen belirtelim ki Türkçe gücünü eklerinden ve köklerinden alır. Türkçenin ekleri ve kökleri yeterince işletilebilmiş midir? 200 civarındaki ek acaba kaç türetmede kullanılmış? Bu konuda bir araştırma yok ki. En çok işletilen *-ım, -lık, -ıt, -gu* gibi birkaçı dışında birçoğunu kullanmamışız. Bazılarını tarihin derinliklerine terk etmişiz. Bazıları da halk ağzında kalmış eklerdir. Birçok eki işletmeye so-kamamışız. Bütün bunları araştırmadan Türkçenin gücünden söz etmek zordur. Mademki Türkçe bu kadar güçlüdür neden Batı dillerinden gelen kavramları bu güçlü dille karşılayamıyoruz da yabancı kelime ve terimleri olduğu gibi dile mal ediyoruz? Dilin bir günahı yok, ihmal aydınlarımızda, onların her şeyi hazırlop bulma eğilimindedir. Biraz gerçekçi olmamız gerekir. Neden üniversite-

ler birbiri ardınca yabancı bir dille eğitim yapmaya yöneliyor; bu güçlü dille eğitim, öğretim yapamıyoruz? Bunun sebeplerini yabancı dil eğitiminden yana olanlarla tartıştık mı? Tartışamayız çünkü onlar güçlüdür ve söz sahibidir.

Tıp alanında ismi sayılır kimselerle birlikte çalışıyorum. Hukukçularla zaman zaman bir araya geliyoruz. Hukuk Fakültesinde Türk Dili derslerine giriyorum. Yabancı dille eğitim yapan üniversitelerin yetkililerine yabancı dille eğitimin ne derece başarılı olduğunu, güçlü dil diye tanımladığımız dilin kelimeleriyle neden eğitim yapmadıklarını soruyorum. “İngilizcenin bir dünya dili olduğu” yolunda aldığım yanıtlar ürkütücüdür. Öğrendiğime göre üniversite çevrelerinde, doçentlik sınavlarında aranan yabancı dilin yalnızca İngilizce olması isteniyormuş. öteki yabancı diller sınavlarda geçerli olmayacaktır.

Artık kanunların ve yönetmeliklerin diline de Batı kökenli kelimeler girmeye başladı. Küreselleşmekten, uluslararası terimlerden söz ediliyor. Umarım bir meslektaşımız kurumların adına giren yeni yabancı kelimeleri toplar, kanun ve yönetmelikleri tarayarak bunlara giren yabancı kelimeleri bir makale hâline getirir.

Söz konusu edilen yabancılaşma karşısında bilim adamlarının, devlet yetkililerinin gösterdikleri tepkiye susmak zorunda kalıyoruz. Kendini küreselleşmeye, uluslararası terimlere adayın büyük bir aydın kesimle karşı karşıyayız. Bu gerçeğe rağmen hemen her fırsatta Türkçenin gücünden bahsetmemiz, kendimizi teselli etmekten öteye gitmiyor. Kendimizi tatmin etmekten vazgeçip gerçekleri görmek, soruna eğilmek zorundayız. Türkçenin imkânlarını ortaya koyup bu imkânlarla yabancı kelime ve terimlere karşılıklar bulmak, bunları topluma mal etmenin yollarını aramak zorundayız. Bunu gerçekleştirebiliyorsak ve bu yolda art arda başarılarla imza atıyorsak işte o zaman Türkçenin gücünden bahsedebiliriz. Evet, Türkçe güçlü bir dildir. Bu, inkâr edilemez. Gücü var ama işletilmeyen bir güç, fizik terimiyle gizil (potansiyel) güç.

Dilciler, aydınlar, çeşitli dallara mensup bilim adamları, kurumlar olarak Türkçeye gereken ilgi gösterilmiyor. Kimyada *etkimek* diye vaktiyle bir fiil ortaya atılmıştı. Kimse yapısına dikkat etmedi. *Etki*, yardımcı bir fiil olan *etmek* fiilinden *-ki* ekiyle yapılmış bir isimdir. “Tesir” karşılığı önerilmiştir. Bir ad olan *etki* biçiminin fiil olarak *etkimek* diye kullanılması dil bilgisi kuralları bakımından uygun değildir. Biz dilciler artık bir araya gelip yapıca kurallı, anlamca doğru yeni türetmeler yapıp özellikle yabancı terim akımının önüne geçmeliyiz.

Bir taraftan da günümüzde yazı dili, resmî dil kavramı unutuluyor. Yazı dili, resmî dil terimlerinin kavramı, anlamı, kapsamı, gerekliliği dile getirilmez oldu. Kanunlardaki yeri tartışılmaya başlandı. Cumhuriyetin neresindeydik nereye geldik.

Kelimelerin telaffuzuna gelince bu aşamada da büyük ihmalimiz var. Hatırı sayılır, eğitilmiş kişiler “Burada ne oturuyunuz?” diye soruyor. Halk ağzı resmî dile giriyor. Eskiden *gaz* her yerde ulu orta kullanılmazdı. Hatta *gaz* kelimesini kullanmadan önce “Affedersiniz” denirdi. Şimdi *gaza gelmek*, *gaz vermek* her ortamda kullanılmaya başladı.

Bugün dilde *porgram*, *proram*, *poram*, *porgram*, *porgram* gibi kaç çeşit “izlençe” karşılığı *program* var. Uzun heceleri kısa söylemek ayrı bir sorun. Böyle bir ortama sürüklenen Türk dilinin gücü ne zaman galip gelecek?

Övünmeyi bırakıp gerçekleri görelim. Türkçenin gücünden söz ederken bu gücü nasıl ortaya çıkaracağımızı ve bu güçten yararlanarak Türkçeyi yabancı dillerin etkisinden nasıl kurtaracağımızı düşünelim. Bu zor görev, bir kurumun, birkaç aydının kısa sürede yapacağı bir iş değildir. Bu, bilim adamının, öğretmenin, yazarın ve basının iş birliğiyle gerçekleşir; bu iş toplumun bilincendirilmesiyle olur.

Eşleştirme

Aşağıda Türkçe kelimeler yabancı karşılıklarıyla karışık olarak verilmiştir. Bunları eşleştirmeye çalışalım.

<i>açıklama</i>	<i>birim</i>	<i>fonksiyon</i>	<i>model</i>	<i>süre</i>
<i>adi</i>	<i>bunalım</i>	<i>güncel</i>	<i>müteahhit</i>	<i>sürelî</i>
<i>ajitasyon</i>	<i>cana yakın</i>	<i>ibra etmek</i>	<i>nesnel</i>	<i>şahsi</i>
<i>aklamak</i>	<i>canlandırma</i>	<i>imitasyon</i>	<i>objektif</i>	<i>taklit</i>
<i>aktüel</i>	<i>çağrışım</i>	<i>irsî</i>	<i>organizasyon</i>	<i>taviz</i>
<i>alıştırma</i>	<i>çoğunluk</i>	<i>işlev</i>	<i>ödü</i>	<i>tebliğat</i>
<i>anamal</i>	<i>dayatma</i>	<i>izah</i>	<i>örnek biçim</i>	<i>tedai</i>
<i>animasyon</i>	<i>devre</i>	<i>kaltımsal</i>	<i>öznel</i>	<i>uzlaşma</i>
<i>araç</i>	<i>dönem</i>	<i>kapital</i>	<i>parantez</i>	<i>ünite</i>
<i>aşama</i>	<i>düzenleme</i>	<i>kışkırtma</i>	<i>periyodik</i>	<i>üretkenlik</i>
<i>aşınma</i>	<i>egzersiz</i>	<i>kişisel</i>	<i>periyot</i>	<i>ürün</i>
<i>ayraç</i>	<i>ekalliyet</i>	<i>konsensüs</i>	<i>produktivite</i>	<i>vasıta</i>
<i>azınlık</i>	<i>ekseriyet</i>	<i>kriz</i>	<i>sabote etme</i>	<i>yöntem</i>
<i>baltalamak</i>	<i>empoze etmek</i>	<i>mahsul</i>	<i>safla</i>	<i>yüklenici</i>
<i>bayağı</i>	<i>erozyon</i>	<i>merhale</i>	<i>sempatik</i>	
<i>bildirim</i>	<i>evre</i>	<i>metot</i>	<i>subjektif</i>	

Geçmişten küçük bir kesit alalım:

Osmanlıca kelime ve terimlerin Türkçeleştirilmeye çalışıldığı bir dönemde Atatürk Reşat Nuri Güntekin'e Fransızların ünlü sözlüğü *Larousse*'u Türkçeye çevirme görevi veriyor. Buna neden ihtiyaç duyuyor? Gelişmiş bir dildeki bilim, felsefe ve sanat kavramını tespit etmek ve bunlara Türkçe karşılıklar bulmak. Böylece Fransızca bilen tanınmış bir yazar, söz varlığı açısından güçlü *Larousse* sözlüğünü Türkçeye çevirebilirse birçok yeni Türkçe kelime ve terimin dile kazandırılacağı düşünülmüş. R. N. Güntekin böyle bir eseri Atatürk'ün sağlığında çevirememiş. Onun İsmail Hami Danişmend, Ali Süha Delilbaşı ve Nurullah Ataç ile birlikte 3 cilt olarak 1935 yılında yayımladıkları *Fransızca - Türkçe Resimli Büyük Lugat*, adlı eserini biliyoruz. Bu çalışma o yıllarda ciddi bir biçimde yapılabilseydi Türkçenin ekleri ve kökleri daha çok işletilecek ve Türkçenin gücü ortaya çıkacaktı.

Tepemizdeki saç, sakalımızdaki kıldan ayağımızdaki tırnağa kadar iç ve dış organlarımızın adları Türkçedir. *Mide* yabancıdır. Türkçe karşılığı *kursak*'tır. *Kalp* yabancıdır. Karşılığı *yürek*'tir. *Kaburga* yabancıdır. Türkçesi *eğedir*. İç ve dış organlarının tamamı Türkçe olan böyle bir dilin eğitiminde, öğretiminde kullanılan terimler ise yabancıdır. *Akut* yerine *ivegen*, *faktör* yerine *etken*, *uterus* yerine *döl yatağı* gibi yapısı kurallı kelimeleri bile kabul ettiremedik. Bölümün adı *gastroentoloji*'dir. Türkçenin imkânlarını göz ardı edip yabancı kelimelerle bu dili anlatım bakımından güçlü kılmaya, çağdaş yapmaya çalışıyoruz. Olumsuz gelişmeleri neden görmüyoruz? Böyle bir durumda Türkçenin gücünden, etkinliğinden söz edilebilir mi?

Dilciler, aydınlar, çeşitli dallara mensup bilim adamları, kurumlar olarak Türkçeye gereken ilgi gösterilmiyor. Dilcilerin büyük bir bölümü dilin tarihî yanıyla ilgileniyor, güncel sorunlara ilgi göstermiyorlar. Devlet adamları Türkçeyi bir kenara bırakmıştır. Bu huyumuz yüzyıllar boyunca hep böyle sürüp gelmiş. Ali Şir Nevai'nin uyarısı, Karamanoğlu Mehmed Bey'in isyanı, Beylikler Dönemi Türkçeye dönüş hareketleri bir süre sonra önemini kaybetmiş. Dile 1926 yılına kadar kimse ilgi göstermemiş, Türkçe eklerle, Türkçe köklerden bir kelime yapmak kimsenin aklına gelmemiş. Arapça ve Farsçanın imkânlarından yararlanılarak yeni kavramlara ad koymuşlardır. Ömer Seyfettin'in 1900'lü yılların başında başlattığı sadeleşme akımında da Türkçe köklerden Türkçe eklerden yararlanılmamıştır. Son olarak Ziya Gökalp'ın *Türkçülüğün Esasları* adlı eserini yazdıktan sonra uyanış başlamıştır. En parlak dönemini Atatürk'ün sağlığında yaşamış olan Türkçe, daha sonraki yıllarda

Osmanlıcadan kurtulayım derken Batı dillerinin etkisine girmiş, bu süreçte Türk aydınları imkân mı olanak mı kavgasına takılmıştır.

Bu genel değerlendirmeden sonra sözlüklerimizin düzenlenmesine geçebilirim. Sözlüklerden eğitim ve öğretim amacıyla yararlanılır. Sözlük kullanmak dilimizi tanımaya, onu bilinçli kullanmaya götürür. Gerçekten sözlük kullanmak alışkanlığı var mı? Bu konuda bir anket yapılmış mı? Yabancı dil sözlüklerine bakılır, Türkçe sözlüğe bakılmaz hâkim kanaat budur. Toplumumuzda maalesef böyle bir tutum var.

Oysa kelimelerin anlamlarını öğrenmek yanında *Türkçe Sözlük* bizi yabancı bir kelimenin Türkçe karşılığına götürür. *Format* kelimesini kullanmak istemeyen biri sözlüğe baktığında karşısında *biçim* kelimesini bulur. Bu durumda *format* yerine *biçimi* kullanacaktır. Arapça kökenli *kıstas* ya da Batı kökenli *kriter* kelimelerini sözlükte arayan, karşısında *ölçüt* kelimesini bulacak ve Türkçe karşısında bilinçli ise yazılarında, konuşmalarında *ölçüt*'ü tercih edecektir. *Proses*'i dilinden düşürmeyenler acaba merak edip de bunun Türkçesinin ne olduğunu *Türkçe Sözlük*'e bakarak araştırır mı? Dilimize yeni kazandırılmış *süreç* yapıcı kurallı bir kelimedir ama *periyot* giderek onun yerini almaya başladı. Kütüphanecilik alanında uzmanlaşmış kişi *sürelî* kelimesinden çok *periyodik* kelimesini tercih ediyor.

394

Eski adı *lügat* veya *kamus* olan bu kavram, Cumhuriyet Döneminde *ağaçlık*, *odunluk*, *şekerlik* örneklerine benzetilerek içinde *ağaç*, *odun*, *şeker* bulunan nesne örneklerinde olduğu gibi *söz* kelimesine *-lük* addan ad yapma eki getirilerek *sözlük* (*dictionary*) terimi türetilmiştir. Buna bir zamanlar *diksiyoner* diyenlerin bulunduğuunun tanığıyım.

Türk Dil Kurumunun 1945 yılında yayımladığı ilk sözlüğünün adı *Türkçe Sözlük*'tür. Bu örnekten hareket edilerek daha sonra yayımlanan öteki sözlükler *lügat* veya *kamus* değil, bu kavramı *sözlük* adıyla adlandırdılar.

Sözlük düzenleme işi *lügat*, *kamus*, *sözlük* adı altında Türklerin tarih boyu uğraştıkları bilim alanlarından biridir. Tarihî sözlükler içinde Farsçadan, Arapçadan çeviri yoluyla hazırlanmış olanlar çoğunluktadır. Telif niteliğindeki sözlükleri özellikle 1900'lü yıllarda görüyoruz. Mehmet Bahaettin Tovan'ın *Yeni Türkçe Lügat* bunlardan biridir (Yeni harfli yayımı Abdülkadir Hayber, TDK 2004).

Burada sözlükçülüğümüzün tarihi üzerinde durmayacağım. Cumhuriyet Dönemi sözlükçülük alanında alınan mesafe ve bugün bizi bekleyen sözlüklerle ilgili bazı düzenlemeleri konu edeceğim.

Genel anlamda sözlükleri yapıları, içerikleri bakımından gruplandırılacak olursa yaklaşık otuz çeşit sözlükten söz edilebilir:

Yazı dili sözlüğü (resmî dilin sözlüğü), *köken bilimi sözlüğü* (etimoloji), *eş anlamlı sözlük* (sinonim), *sıklık sözlüğü*, *resimli sözlük*, *karşılıklar sözlüğü*, *yer adları sözlüğü*, *kişi adları sözlüğü*, *tersten dizilmiş sözlük*, *ağız sözlüğü*, *tarihî sözlük*, *zıt anlamlı sözlük* (antonim), *yabancı dil sözlüğü*, *telaffuz sözlüğü*, *lehçe sözlüğü*, *deyim sözlüğü*, *atasözü sözlüğü*, *argo sözlüğü* vb. Bunların arasında çeşitli bilim dallarına ait *terim sözlükleri* de kendi içinde ayrı bir grup oluşturur.

Konuyu süreyi de dikkate alarak yazı dili sözlükleri ve terim sözlükleri adı altında iki başlıkta toplamak istiyorum.

Yazı dili sözlükleri

Yazı ya da resmî dilimizin sözlükleri bugün Türk Dil Kurumunca 1945 yılından bu yana yayımlanan ve birçok baskı yapan *Türkçe Sözlük*'e dayanır. Öteki kurum ya da kişilerin sözlükleri de Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünü esas almıştır. Bazı noktalarda Türk Dil Kurumunun sözlüğüne ulaşan sözlük örnekleri olduğu gibi Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük* düzeyinin altında kalan sözlükler de az değildir. Millî Eğitim Bakanlığınca yayımlanan 4 ciltlik *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* içerdiği bol örnekler bakımından kabul gören bir sözlük olmakla birlikte, yeni baskısı yapılmadığından geliştirilmemiş bir sözlük olarak raflarda durmaktadır.

Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünde baştan sona kadar uygulanan bir ilke vardır: Kullanıcıyı Türkçe kelimeye yönlendirir. Sözlükte kullanılan bu teknik, yabana atılacak bir husus değildir. *Türkçe Sözlük*'teki bu tutum, yıllardan beri uygulamakta, bundan dolayı da birçok yabancı kelimenin tanımı, önerilmiş olan Türkçe karşılığında verilmektedir. Aşağıda bu ilkenin uygulanamayacağı hususlara değineceğim.

Eskiden kullanımda olan bazı Arapça ve Farsça kökenli kelimeleri maddeler arasına almamak gayreti yoğunlukta idi. Başlangıçta bu tutum ısrarla sürdürülmüştür. Bu sebeple sözlüğün kelime sayısı 35.000'i geçmedi. Gerekçe olarak da "Adından da anlaşılacağı gibi bu sözlük, *Türkçe Sözlük*'tür" biçiminde bir savunma yapılırdı. Son yıllarda hazırlanan sözlüklerde bu ısrardan giderek vazgeçildiyse de dilde yaygın olan ancak kökeni yabancı olan bazı kelimelerde tanımlarının Türkçe karşılığında verilmesi tutumu aşılamanın bir husus olarak kaldı.

Örnek olarak *müşterek* ve *şerik* kelimelerinde tanım verilmeyip bunların önüne karşılık olarak yalnızca *ortak* kelimesi konulmuştur. Böylece kullanıcıya

müşterek ve *şerik* kelimelerinin karşılığının *ortak* maddesinde olduğu hatırlatılır. Oysa farklı iki kelime olan *şerik* veya *müşterek* kelimelerinin anlamlarından biri *ortak* kelimesi içinde mevcuttur. Öte yandan *ortak* kelimesinin anlamlarından biri de *müşterek* veya *şerik* kelimelerinin içinde yoktur. Bu durumda beklentimiz, *müşterek* ve *şerik* maddelerinde tanımın verilmesi, tanımlardaki çeşitlilik numaralandırılarak ayrı ayrı işlenmesi ve hangi anlamda *ortak* kelimesiyle bağdaştırıldığının belirtilmesidir. Buna benzer yüzlerce örnek vermek mümkündür.

İnzibat kelimesinin önünde tanım olarak herhangi bir cümle yoktur. Bu kelimenin önünde yalnızca *sıkı düzen* bulunmaktadır. Amaç kullanıcıya *inzibat* yerine *sıkı düzen* kelimesini kullanırmaya yönlendirmektir. Oysa *inzibat* bir anlamıyla *sıkı düzen*'dir.

Bir başka husus da gene soyut bir ad olan *haysiyet* örneğinde olduğu gibi tanım verilmez önüne "1. değer, saygınlık, itibar 2. öz saygı" diye karşılıklar konur. *İtibar* da yabancı kökenli kelimedir, *haysiyet* de.

Yıllardır bu tutum sözlüklerde devam eder. Kökeni Türkçe olmayan *namus* kelimesi dillerden düşmezken bu sözün tanımını vermeyip başka kelimelere göndermek doğru değildir. Bu tutum piyasada kullanımda olan kişi ve kurumların hazırladıkları sözlüklerde de böyledir.

Bir başka husus *namus* kelimesi tanımlandıktan sonra tanıma *iffet* kelimesi eklenmesidir. Oysa her biri birer soyut kavramı karşılayan bu yabancı kelimeler ayrı kavramlardır ve ayrı ayrı tanımlanıp birbirinden ayrılan ya da birbiriyle örtüşen yanları sözlüklerde belirtilmelidir.

Türkçe Sözlük 2010 tarihli baskısıyla bugün büyük bir aşama kaydetmiştir. Ancak bu sözlükten beklentilerimiz yukarıda bir iki örnekle dile getirmeye çalıştığım hususlarda gereken düzeye ulaştırılamamıştır.

Bu tespitimizin yanı sıra *Türkçe Sözlük*'ün Türkçe kelimeleri öne çıkarması, yabancı kelimeleri Türkçe karşılıklarına göndermesi olumlu karşılanacak bir durumdur. Bunu yaparken her yabancı kelimenin dilde kazandığı anlamı da ayrı ayrı tanımlaması gerekir. Özellikle insanın yaradılışıyla ilgili değerlerin (hasletlerin) adlandırılışına ve tanımlanmasına ayrı bir özen gösterilmelidir.

Konuşmam için tanınan kısıtlı süre içinde yazı dili sözlüklerinden daha pek çok yenilikler beklediğimi ifade ederek biraz da terim sözlüklerine bakalım.

Terim sözlükleri

Yazı dilinin sözlüklerindeki teknik özellikler terim sözlüklerinde vardır. Bunların dışında terim sözlüklerinde farklı bazı teknik özellikler daha bulunur.

Bir terim sözlüğünde bulunması gereken özellikler aşağıda paragraflar hâlinde verilmeye çalışılacaktır. Ancak hemen belirtelim ki bugün elimizde olan terim sözlüklerin hiçbirinde bir örneklik yoktur. Her yazar kendi yöntemini uygulamıştır. Bu yüzden de terim sözlükleri farklı biçimlerde (formatta) yayımlanmış, terim sözlüklerinden beklenen birçok özellik de eksik kalmıştır. Bu genel değerlendirmeden sonra terim sözlüklerini değerlendirmeye ve beklentilerimizin neler olduğunu sıralamaya çalışalım:

Terim sözlüklerinde tanımlar genel olarak tektir. Seyrek olarak bir terimin ikinci ya da üçüncü bir anlamı olur. Bu durumda tanımlar numaralandırılır.

Bu hususa pek çok terim sözlüğünde uyulmamıştır.

Tanım, *-ır (-ir, -ar, -er)* geniş zaman eki veya *-dır (-dir, -tır, -tir)* bildirme eki kullanılmadan yapılır. Bazı terim sözlükleri açıklamalara yer verir ve uzun uzun tanımlama yapar. Terim sözlüklerinde aranan asıl özellik söz konusu terimin temel özelliklerini tespit edip onu düzgün ve kurallı bir cümle içinde toplamaktır. Açıklama gerekiyorsa bu tanım cümlesinden sonra yer almalıdır. Eskiden bu yöntem *Efradını cami, ağyarına mâni* sözüyle anlatılırdı. Bu, ne eksik ne fazla, eksiği veya fazlası olmayan, bütün özellikleri içinde toplayan, konunun ayrıntılarını dışarıda bırakan bir yöntemdir. Her tanımın birtakım eksiklikleri bulunabilir. Ancak bu eksiklikler ayrıntıdır.

Tanım cümlelerinin Türkçenin kurallarına uygun olması, anlaşılır bulunması öncelikle dikkat edilmesi gereken hususların başında gelir. Unutmamak gerekir ki, terim sözlükleri ansiklopedi değildir. Bu bakımdan tanımların uzun açıklamalar biçiminde yapılmaması gerekmez.

Terim sözlüklerinin hazırlanışı ilgili alanların uzmanlarınca yapılır. Kurullar oluşturulur. Bu kurullarda görüşme, tartışma sonucunda terimlerin tespiti ve tanımlanması ortaya konur. Kişilerin tek başlarına hazırlamış oldukları terim sözlükleri eksiklikten, yanlışlıktan kurtulamaz ve eleştiriye açıktır. Uzmanların arasında bir dilcinin bulunması şarttır.

Tanımlarda Türkçe kelimelerin kullanılmasına özen gösterilmelidir. Örnek olarak *aktivoite* yerine *etkinlik* yazılmalıdır. *Müessir* yerine *etkili* denmelidir. *Uyuşturum* kelimesi *anestezi* için önerilmiştir. Bilim adamları *fungus*'u tercih eder, Türkçede bulunan *göbelek*, *mantar* kelimelerine itibar etmez, bunları tebesümle karşılarlar. *Erkendoğan*, *erkenci* gibi kelimeleri bilim adamı beğenmez, *prematüre* terimini kullanır. *Engelleme* veya *durdurma* diye iki kelime varken bilim adamı *inhibe* terimini kullanmayı tercih eder. Neyse ki ta *Divanü Lügati't-Türk*'te kalmış *yangı* şu son 10 yıl içinde *enflamasyon* yerine geçebildi.

Bu tür örneklerin yayılması alan uzmanlarının bu kelimeleri benimsemesine, derslerinde kullanmasına bağlıdır.

Terimin Türkçe olması ana dilimize olan saygıdan ve verilen değerden kaynaklanır. Türkçe terimi benimsemek ve tercih etmek aynı zamanda bir ödevdir. *Aksöğüt* terimi yerine *salix alba*'yı tercih etmemeliyiz. *Salix alba* gibi bir terim, sözlükte madde başı yapılırsa ama tanımlanmaz, karşısına *aksöğüt* yazmakla yetinilir. Alfabetik sırasında *aksöğüt* tanımlandıktan sonra gerektiğinde tanımın sonuna *salix alba* eklenir. Bu uygulamada her ne kadar o dildeki terimin sıklığı gözetilirse de bize gene de Türkçesini öne çıkarmak düşer. Böyle bir kelimenin dildeki öteki karşılıklarında tanım verilmez. Köken olarak yabancı olan karşılığın önüne yalnızca Türkçe karşılığı konur. Bunu yapmaktaki amaç, kullanıcıyı Türkçesine göndermek, yönlendirmektir. Terim sözlüklerinde de bu yöntem uyuşmalıdır.

Türkçe terimleri öne çıkarmak aynı zamanda ana dilde düşünceyi, öğrenmeyi geliştirmektir. Eskiden tıpta *müzzin* terimi kullanılırdı. *İvegen* kelimesi Cumhuriyet Döneminde bunun yerini aldı. *İvegen*'in öne çıkarılmasını beceremediğimiz için *akut* dilde yer etmeye başladı.

398

Bazı madde başları bir kısaltmadır. Likit petrol gazı demek olan LPG kısaltmasının açılımı *le pe ge'* dir, Bu kısaltma *el pi ci* diye okunmaz. Dolayısıyla kısaltmanın ardından okunuşunun da verilmesi gerekir. KBB, tıpta "kulak burun boğaz" kelimelerinin kısaltmasıdır. okunuşu *ka be be* değil *ke be be'* dir. EKG *elektrokardiyogram* kelimesinin kısaltmasıdır. Türkçe okunuşu *e ke ge* dir. *E ka ge* değil. CD, TV kısaltmalarını bugün *ce de, te ve* yapabiliyor muyuz? Vaktiyle bunları sözlüklerde gösterseydik, okullarda öğreseydik bugünkü durum ortaya çıkmazdı.

Tanım yaparken başka dillerde yazılmış uluslararası üne ulaşmış terim sözlüklerindeki tanımları da göz önünde bulundurmak gerekir. Ayrıca her terim sözlüğü beş veya on yılda yeniden gözden geçirilip yayımlanmalıdır. Bilimdeki gelişmelerin tanımlara yansımaları, ihtiyaç karşısında yeni terimler türetilmesi buna sebep olarak gösterilebilir.

Herhangi bir bilim dalının ya da sanat kolunun Türkçe terimleri ele alınırken mecbur kalmadıkça yabancı dildeki yazımı (imlası) madde başı yapılamaz. Örnek olarak madde *electrophile* biçiminde değil koyu olarak *elektofil* yazımı ile madde başı yapılırsa. Özgün yazımıyla madde başı yapılması zorunlu ise bu durumda söz konusu kelime eğik (italik) dizilir.

Yukarıda sıraladığımız bu esasları bir arada hiçbir terim sözlüğünde bulmak mümkün değildir. Her yazar kendine göre bir yol tutturmuştur. İstikrar yalnızca Türk Dil Kurumunun 1970’li yıllardan bu yana hazırlatıp yayımladığı terim sözlüklerinde görülür. Yukarıda işaret ettiğim özellikler bu sözlüklerde kısmen uygulanmıştır.

Bunları gelişmenin bir safhası olarak görmek ve bir terim sözlüğü hazırlanırken herkesçe benimsenecek bir biçim (format) belirlemek zorundayız.

Türkçe terim kullanmak ana dilde eğitim yapmanın ilk şartıdır. Türkçe terimle bilimin, sanatın çok daha kolay yayılması sağlanır.

Ortak terim beklentisi

Yaptığımız bu açıklamalardan sonra ortak terim meselesine de kısaca değinelim. Türkiye’de ve öteki Türk cumhuriyetlerinde zaman zaman terimlerde ortaklık ya da Türkçe konuşan topluluklar arasında kullanılan Türkçe terimlerde yararlanma konusu dile getirilir ancak bu konuda hiçbir adım atılmamıştır. Bu amaçla kurulmuş kurumlarda da herhangi bir faaliyete rastlanmaz. Bu durum karşısında beklentimiz, alan uzmanları arasında yaklaşmayı sağlamak ve topluluklar arası Türkçe terimlerden yararlanmaktır.

Türkiye’de yaptığımız terim çalışmalarında terim sözlüklerinin sonuna Fransızcadan-Türkçeye, İngilizceden-Türkçeye, Almancadan-Türkçeye listeler ekleriz. Bununla Türkçede kullandığımız bir terimin Batı dillerinde hangi terimi karşıladığını belirtmeye çalışırız. Ancak dillerinde daha çok Rusça terim bulunan Türk devlet ve topluluklarını göz önüne alarak Rusça-Türkçe terim listesi yapmak akıllara gelmez. Üstelik Kazak, Özbek, Azeri, Türkmen, Kırgız dilleriyle Türkçe arasında da böyle dizinler yapmamız gerekir.

Beklentilerin gerçekleşmesi için gerekli olan şartı belirterek sözümüzü noktalayalım:

Türkçe güçlü bir dildir demekle dili güçlendiremeyiz. Dilin imkânlarını devreye sokmak zorundayız. “Türkçe bir bilim dili midir?” diye daha çok tartışır, makaleler, kitaplar yazar, oturumlar düzenleriz.

Gelecekteki bilim adamlarına, devlet adamlarına sesleniyorum. Öğretmeni, okutmanı, bilim adamını, sanatçıyı Türkçe terim kullanmada bilinçlendirmediğimiz, ana dili sevgisi kazandıramadığımız sürece bilim ve sanat dilinin Türkçe olarak yapılmasını sağlayamayız.